

УДК: 339.54 (575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.73

Сманова А.
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ДҮЙНӨЛҮК ӨЗ АРА КӨЗ КАРАНДЫЛЫКТЫН ШАРТЫНДА ЭКСПОРТТУН ЖАНА ИМПОРТТУН ТААСИРИ

Аннотация: Эки өлкөнүн экономикалык кызматташтыгынын заманбап модели сооданы өнүктүрүүдө, инвестициялык мамилелерде, отун-энергетика тармагында өз ара аракеттенүүдө жана башкаларда белгилүү диспропорциялар жана дисбаланс менен мүнөздөлөт. Ошентип, эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн тартып жана соода мамилелеринин башталышынан тартып экспорттук-импорттук системада Кыргыз Республикасы боюнча терс сальдо болгон, бул учурда эки тараптуу тышкы соода жүгүртүүнүн 16%га жакынын түзөт. Бул объективдүү факторлордун жана өбөлгөлөрдүн гана эмес, ошондой эле саясий жана геоэкономикалык карама-каршылыктардын таасири менен шартталган кыргыз-кытай экономикалык мамилелерин изилдөөгө толугу менен тиешелүү.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык байланыштар, отун-энергетика комплекси, инвестициялык мамилелер, баланс, тышкы соода жүгүртүү, тышкы экономикалык иш, экспорт, импорт, дефлятор, заманбап экономика.

Сманова А.
БГУ им. К. Карасаева

ВЛИЯНИЕ ЭКСПОРТА И ИМПОРТА В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: Для современной модели экономического сотрудничества двух стран характерны определенные диспропорции и дисбаланс в развитии торговых, инвестиционных отношений, взаимодействия в топливно-энергетической сфере и др. Так, с первых дней независимости и начало торговых отношений в системе экспорта и импорта сложилось отрицательное для кыргызской Республики сальдо, составляющее в настоящее время порядка 16% двустороннего внешнеторгового оборота. В полной мере это относится к изучению кыргызско-китайских экономических отношений, в становлении которых наблюдались как быстрые подъемы, так и резкие спады, вызванные действием не только объективных факторов и предпосылок, но и политическими и геоэкономическими противоречиями. В связи с этим все более актуальным становится исследование вопросов формирования международного сотрудничества не только на многосторонней основе, но и в двустороннем формате.

Ключевые слова: экономические отношения, топливно-энергетическая сфера, инвестиционные отношения, сальдо, внешнеторговый оборот, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, дефлятор, современная экономика.

Smanova A.
BSU named after K. Karasaev

IMPACT OF EXPORT AND IMPORT IN THE CONDITIONS OF WORLD INTERDEPENDENCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: The modern model of economic cooperation between the two countries is characterized by certain disproportions and imbalances in the development of trade, investment relations, interaction in the fuel and energy sector, etc. Thus, from the first days of independence and the beginning of trade relations in the export and import system, there was a negative balance for the Kyrgyz Republic, which is currently about 16% of bilateral foreign trade turnover. This fully applies to the study of Kyrgyz-Chinese economic relations, in the formation of which both rapid ups and downs were observed, caused not only by objective factors and prerequisites, but also by political and geo-economic contradictions. In this regard, the study of the formation of international cooperation, not only on a multilateral basis, but also in a bilateral format, is becoming increasingly relevant.

Keywords: economic relations, fuel and energy sector, investment relations, balance, foreign trade turnover, foreign economic activity, export, import, deflator, modern economy.

Каралып жаткан эки коңшу өлкөнүн ортосундагы мамилелердин олуттуу аспектилеринин бири, глобалдык өз ара көзкарандылыктын күчөшүнүн шартында, Улуу Жибек жолунда тышкы экономикалык ишмердүүлүктү өнүктүрүү болуп саналат, бул, албетте, Кыргызстан үчүн да олуттуу мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын экономикасы жана Кытай Эл Республикасынын өзүнүн экономикасы үчүн. Ошол эле учурда экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугу, башка нерселер менен катар тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн абалын билдирген көрсөткүчтөрдүн бүтүндөй комплекси менен аныкталат.

Кыргызстан 2010–2016-жылдары тышкы жана ички экономикалык саясатты улуттук экономиканын бардык секторлорунун прогрессивдүү кыймылын камсыз кылуу, ата мекендик өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну камсыздоого аракет кылган [5].

2016-жылы ИДПнын көлөмү иш жүзүндөгү учурдагы баада 458,0 түздү жана 2015-жылдын деңгээлине салыштырмалуу 6,4%га өстү; 2014-жылы өсүш 6,3 пайызды түзгөн). ИДПнын дефлятору 2014-жылдагы 22,5%га каршы 7,4% маанисин көрсөттү.

Мурда айтылгандай, азыркы учурда Кыргызстандын экономикасы Кытай менен гана эмес, КМШдан тышкары жана Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин алкагындагы башка өлкөлөр менен соодада терс сальдонун өсүү тенденциясын сактап калууда. төмөнкү маалыматтар (жеке адамдар менен сооданы эсепке алуусуз) (1-таблица).

1-таблица

2012-2016-жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы миллион АКШ доллары [3]

	2012		2013	2014	2015	2016	
Тышкы соода жүгүртүү, жалпы	7503.9		7993.8	7618.4	5636.8	5463.7	72.8
КМШ өлкөлөрү менен	4015.6		3954.6	3787.0	2810.4	2245.4	55.9
Экспорт	1126.1		1010.8	893.4	575.5	574.7	51.0

Импорттоо	2889.5		2943.8	2893.6	2234.9	1670.7	57.8
КМШдан тышкаркы	3488.3		4039.2	3831.4	2826.4	3218.3	92.3
өлкөлөр менен							
Экспорт	801.5		996.0	990.3	907.4	969.9	121.0
Импорттоо	2686.8		3043.2	2841.1	1919.0	2248.4	83.7
Соода балансы.баланс	-1885.3		-2047.2	-1850.8	-1011.5	-1278.4	67.8

Булак: “Кыргызстан цифраларда”: УСК, 2017, 252-б.

Импорттун экспортко караганда мындай ашыкча болушу, бир жагынан, Кыргыз Республикасына курулуштун, технологиялык жабдуулардын жана иштеп жаткан ишканалар үчүн машиналардын, комплекттөөчү материалдардын, сырьелордун, жол жана тоо-кен техникасынын ири көлөмдөгү импорту менен түшүндүрүлөт. жана башкалар Ошол эле учурда Кытайдан тигүү, кийим аксессуарлары жана бут кийим сыяктуу керектөө товарларынын түрлөрүн импорттоо уланууда [2].

2-таблица

2017-2019-жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын тышкы соодасымиллион АКШ доллары [8]

	2017	2018	2019	
Тышкы соода	5534.4	5884.8	5416.5	97.8
жүгүртүү, жалпы				
КМШ өлкөлөрү	2781.4	3214.4	3081.4	110.7
менен				
Экспорт	712.0	846.2	817.1	114.7
Импорттоо	2069.4	2368.2	2264.2	109.4
КМШдан тышкаркы	2753	2670.4	2335.1	84.8
өлкөлөр менен				
Экспорт	770.7	186.3	192.4	24.9
Импорттоо	1982.3	2484.1	2142.7	108.1
Соода балансы.баланс	-2569	-3819.8	-3397.4	132.2

ФОб баасында товарлардын экспорту 2022,2 млн АКШ долларын түздү, бул 2018-жылга салыштырмалуу 5,5 пайызга жогору. Отчеттук мезгил ичинде алтынды эсепке албаганда экспорт 5,0 пайызга кыскаруу менен 1 189,4 млн. АКШ долларын түзгөн. Алтынды жана Улуттук банктын кошумча эсептерин эске албаганда экспорт 3,4 пайызга кыскарып, 1 132,6 млн. АКШ долларын түзгөн.

ФОб баасында товарлардын импорту 2019-жылдын акырына карата 2018-жылдын тийиштүү көрсөткүчүнө салыштырмалуу 7,3 пайызга кыскаруу менен 4 588,3 миллион АКШ долларын түздү.

Демек, импорт экспорттон ашып кеткендиктен, отчеттук мезгилдеги тышкы соода балансы терс.

Белгилей кетсек, Кытай Эл Республикасында 1979-жылдан 2010-жылга чейинки мезгилде ИДПнын болжолдуу өсүшү жылына орточо 10%га чейин жеткен. Калктын жан башына эсептегенде ички дүң продукт 1979-жылдагы АКШнын деңгээлинен 3%тен бүгүнкү күндө 20%ке чейин өстү. Эгерде учурдагы өсүү темпи сакталып калса (2.5-таблица), анда 2035-жылга чейин экономика Кытай АКШ менен ЕБди кошкондон жогору болот жана Кытайдын ИДПсы жан башына АКШ деңгээлинен 70% жетет [6].

3-таблица

2019-жылы Кытайдын тандалган өнөктөш өлкөлөр менен тышкы соодасы

Өлкөлөр	Кытай экспорту		Импорттоо		Баланс, миллиард доллар
	м и л л и а р д доллар	өсүш, %	м и л л и а р д доллар	өсүш, %	
Бардыгы	2210.0	7.9	1950.3	7.3	+259,7
ЕБ	339,0	1.1	220,0	3.7	+119,0
АКШ	368.4	4.7	152.3	14.8	+216,1
АСЕАН	244.1	19.5	199.6	1.9	+44,5
Гонконг	384.8	19.0	16.2	-9.3	+368,6
Жапония	150.3	-0,9	162.3	-8.7	-12,0
К о р е я Республикасы	91.2	4.0	183.1	8.5	-91,9
Тайвань	40.6	10.5	156.6	18.5	-116,0
Орусия	49.6	12.6	39.6	-10.2	+10,0

Кытайдын эл аралык соодасы 2015-жылы 4 трлн. доллар, мурдагыдай эле, бул ишке дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн: АКШнын, ЕБ мамлекеттеринин, Япониянын, Гонконгдун жетекчилеринин жогорку үлүшү менен түзүлөт.

2016-жылы Кытай Эл Республикасынын экономикасына багытталган инвестициялык ресурстардын көлөмү 4,1%га өсүп, 813,2 млрд юанды (болжол менен 118 млрд АКШ доллары) түзгөн. Турак жайга жана коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө жана кыймылсыз мүлккө инвестициялардын олуттуу өсүшү байкалды, ошол эле учурда кайра иштетүү өнөр жайына инвестициялардын көлөмү төмөндөөдө (-6,8%). Бирок, бул тармак акыркы колдонуунун эң чоң чөйрөсү бойдон калууда (40%). Кытайдан капиталдын экспорту 2016-жылы (35% га) олуттуу түрдө өсүп, бир жылда 190 миллиард доллардан ашкан (түз инвестиция гана) [7].

Кытайдын дүйнөнүн 182 өлкөсү менен соода-экономикалык алакасы болсо, алардын 80и менен өкмөттөр аралык соода келишимдери жана келишимдери түзүлгөн. Мурда айтылгандай, тышкы соода жүгүртүүнүн 60%тен ашыгын түзгөн Кытай Эл Республикасынын негизги экономикалык өнөктөштөрү болуп алдыңкы өнүккөн өлкөлөр, негизинен АКШ жана Япония, ошондой эле ЕБнын бир катар өлкөлөрү саналат.

Заманбап Кытай экономикасынын мүнөздүү өзгөчөлүгү дүйнөлүк рыноктордогу кырдаал менен бекем корреляция болуп саналат. Кытай экспорттун көлөмү боюнча дүйнөдө биринчи орунда турат, бул өлкө үчүн валюталык пайданын 80%ын алууну аныктайт. Экспортко багытталган ар кандай тармактарда 20 миллионго жакын адам иштейт жана 2016-жылы Кытайдын айыл чарба продукциясынын экспорту дээрлик 85 миллиард АКШ долларын түздү, бул Кытайды айыл чарба тармагында дүйнөдө үчүнчү ири экспорткер катары кароого мүмкүндүк берди.

Ошол эле учурда, ар кайсы өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрү Кытай экономикасынын өсүшүнүн бир аз токтоп калганын белгилешүүдө, ошондуктан акыркылардын көздөрү Бүткүл Кытай Эл өкүлдөр жыйынынын 12-чакырылышынын 4-сессиясына, Кытайдын экономикасын талкуулоого жана 13-беш жылдык пландын долбоорун кароо (2016-2020).

4-таблица

2017-2019-жылдары Кытайдын бүткүл дүйнө менен тышкы соодасы миллион АКШ доллары[5]

	2017	Өсүү % менен	2018	Өсүү V %	2019	
Сырттан соода	4 107 163,4	112,7	4 629 212,7	98,6	4 567 520	111,2
Экспорт	2 263 370,5	110,1	2 494 230,1	100,1	2 498 569,8	110,3
Импорттоо	1 843 792,9	115,7	2 134 982,6	96,9	2 068 950,2	112,2
Миллион доллар менен калды	+ 419 577,6		+ 359 247,5		+ 490 618,8	

Экспорттун жыйындысы Кытайдан 2019-жылы 2,49 триллион долларды түздү. Нарктык мааниде 2018-жылга салыштырмалуу Кытайдан товарларды жеткирүүнүн өсүшү 0,173%ды түздү: Товарлардын экспорту 4,33 млрд долларга өстү (2018-жылы Кытайдан 2,49 трлн долларга товар жеткирилген).

Эксперттер Кытайдын экономикасынын өсүшүнүн басаңдашынын дүйнөлүк экономика үчүн кесепеттерине өзгөчө көңүл бурушат. Асман Империясынын жетекчилиги 2020-жылга чейинки мезгилге ИДПнын орточо жылдык өсүшүн кеминде 6,5% түзөт. Кытай Эл Республикасынын ички дүң продукциясы жаңы беш жылдык аяктагандан кийин болжол менен 90 триллионго жетиши мүмкүн. юань (13,8 триллион АКШ доллары) [6].

Ондогон жылдар бою таасирдүү өсүштөн кийин Кытай экономикасынын токтоп калышы өнүгүүнүн жаңы артыкчылыктарын тандоону талап кылат, бул ички керектөөчүлүк суроо-талапты жана кызмат көрсөтүү секторун стимулдаштыруу болушу мүмкүн. Инвестициялык активдүүлүк экинчи планга өтөт, анткени акыркысы карыздын көбөйүшүн аныктайт. Кытай өкмөтүнүн аракеттери “орто бакубат коомду комплекстүү куруу” максатын ишке ашырууга жана Кытайдын ИДПсын жана 2010-жылга салыштырмалуу калктын жан башына кирешесин эки эсеге көбөйтүүгө багытталат.

Кыргыз Республикасына келсек, трансформация жылдарында Кыргызстандын экономикасы дүйнөлүк экономикага олуттуу интеграцияланды, жакынкы жана алыскы чет мамлекеттердин көпчүлүк мамлекеттери менен соода-финансылык байланыштар кыйла өстү.

Кыргыз Республикасы Евразиялык экономикалык биримдикке киргенге чейин биздин республиканын тышкы соода ишмердигинин олуттуу фактору Кыргызстандын Россия Федерациясына жана Борбордук Азия өлкөлөрүнө кытай товарларын реэкспорттоо боюнча региондук борбор катары калыптанышы болгон.

Убагында Дүйнөлүк банк ири Карасуу, Дордой жана Мадина базарларына талдоо

жүргүзүп, Кытайдан импорттолгон товарлардын 75% кыргызстандык ишкерлер тарабынан коңшу Өзбекстан менен Казакстанга реэкспорттолуп, олуттуу көлөмү бар экенин көрсөткөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн. товар Россияга кетет. Ошону менен бирге, Кытайдын расмий импортунун олуттуу үлүшү республиканын ички рыногунда, анын ичинде кийим-кече жана экспортко башка буюмдарды өндүрүү үчүн керектелгендигин эске алуу менен, товарлардын иш жүзүндөгү көлөмү Кытайдан келгендер алда канча чоң болгон, бул тууралуу Кытай менен болгон күзгү статистика кыйыр түрдө далилдейт [4].

Жогорудагы факторлор төмөнкүлөргө түрткү болду:

- Мамлекеттик чек ара аркылуу жеке жактар тарабынан товарларды жана транспорттук каражаттарды алып өтүү боюнча нускаманы бекитүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 976 токтомун кабыл алуу, ал бажылык тариздөөнү бир кыйла жөнөкөйлөттү.
- Коңшу мамлекеттер менен (Өзбекстан, Казакстан жана Тажикстан) чек аралардын “ачык-айкындыгы” калк аз, тоолуу, чөлдүү аймактардан өтүп, Кытайдан контрабандалык товарлардын өтүшүнө жол берген.
- Борбордук Азиянын башка мамлекеттерине салыштырмалуу Кыргызстанда соода ишмердүүлүгүн либералдык салыктык жөнгө салуу, бул башка факторлор менен бирге өзүнө мүнөздүү логистикалуу ири рынокторду түзүүгө мүмкүндүк берди.
- Кытай менен коңшулашуунун артыкчылыктарын колдонууну биринчилерден болуп чечкен кыргызстандык ишкерлердин ишкердик шыгы.

Белгилүү болгондой, соода түйүндөрүн түзүүнүн натыйжасы Кытайдан Россияга жана башка Борбор Азия өлкөлөрүнө продукцияны реэкспорттоо боюнча Кыргыз Республикасынын лидерлиги болду. Дүйнөлүк банктын эксперттеринин баамында, ал кезде Кыргызстандын ишкерлери товарларга болгон суроо-талапты аныктоо жана сатып алуу жана ташуулардын эффективдүүлүгү жагынан коңшуларына караганда атаандаштыкка жөндөмдүү болгон. [1]

Кыргызстандагы эң ири эки базар – Карасуу жана Дордойдо, Дүйнөлүк банктын эсеби боюнча, болжол менен 350 миң адам иштеген, ошол эле учурда иликтөөгө алынган базарлардын жалпы туруктуу чыгымдары Кыргызстандын ИДПсынын 33%га жакынын түзгөн.

Кытай Кыргызстан менен расмий дипломатиялык мамилелерди орноткондон бери эки өлкөнүн өкмөттөрү эки өлкөнүн ортосундагы экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү болгон бир катар жакшы коңшулук достук келишимдерине, кызматташуу программаларына жана ага байланыштуу экономикалык жана соода бирикмелерине кол коюшту. Глобалдык экономикалык интеграция доорунун келиши менен эки өлкөнүн ортосундагы саясий мамилелер жана экономикалык мамилелер дагы

тереңдеп, экономикалык кызматташтыктын масштабы жана саны дагы өсө берди. Учурда Кытай Кыргызстандын биринчи ири сода өнөктөштөрүнүн бири болуп калды.

Адабияттар

1. Бровка Н.А. Ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын өнүктүрүүнүн айрым аспектилери. // Постсоветтик мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн айрым аспектилери: Макалалар жыйнагы. - Б., 2009.- С. 39-43.
2. Гапурбаева Ш.Р. Кыргызстандагы эмгек рыногунун абалына демографиялык факторлордун таасири // Эмгек экономикасы. – Б., 2018. - 5-том. - № 3. 819-834 б.
3. «Кыргызстан сандарда»: УСК, 2017. 252-б
4. Молдошева А.А., Савин В.Е. Бизнеси профессионалдуу колдоо үчүн инфраструктуранын элементи катары консалтингдик кызматтарды башкаруунун анализи//BSU im. К.Карасаева - 2021 No 4-(58). 81-85-бб
5. Интернетбулактары:<https://utro.ru/articles/2016/03/16/1274584.shtml>.<https://utro.ru/articles/2016/03/16/1274584.shtml>.<http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2017/indexeh.htm><https://www.nbkr.kg/DOC/24062020/000000000054797.pdf>